

Bibliografii potențiale: Originile gândirii europene de Mircea Eliade



Andreea Apostu

Andreea Apostu este cercetător științific la Institutul de Istorie a Religiilor al Academiei Române.

Dincolo de opera vizibilă a lui Mircea Eliade se află o întregă bibliografie potențială – proiecte anunțate în presa timpului, pregătite, scrise parțial, dar, în cele din urmă, abandonate. Această bibliografie virtuală, datând cu precădere din perioada sa bucureșteană, se aseamănă unei plăci de metal în care fiecare titlu, tăiat cu burinul de către gravor, este o absență care nu a mai fost umplută cu cerneală. Printre proiectele nematerializate se numără și „o carte masivă în două volume”, după cum își amintea în *Memorii*, intitulată *Originile gândirii europene*, pe care, îmbinând piesele unei arhive risipite, voi încerca în articolul de față, atât cât îmi permite acest *fragmentarium*, să o reconstitui minimal.

Punctul de plecare al cercetărilor mele din ultimul an a fost mapa *Ce am să scriu (Bibliografie potențială)*, descoperită cu prilejul editării manuscriselor aflate în patrimoniul Institutului de Istorie a Religiilor al Academiei Române și al pregătirii primului volum din *ECCE – Ediția Critică Completă Eliade* (echipa din care mă bucur să fac parte este formată din Eugen Ciurțin – coordonator, Ionuț Daniel Băncilă, Daniela Dumbravă, Octavian-Adrian Negoită, Cătălin Pavel, Bogdan Tătaru-Cazaban și Vlad Șovărel). Mapa reunește 12 file cu titluri de articole și studii pe care Eliade intenționa să le redacteze în anii 1926-1932: multe dintre acestea au fost publicate în presa timpului, dar o parte semnificativă a rămas nescrisă sau netipărită. Printre ele se află și seria de articole despre misterii-ile orifice începută după lectura cărților lui Raffaele Pettazoni și Vittorio Macchioro. Micile studii au constituit nucleul unui proiect mai vast: o lucrare de câteva sute de pagini, *Originile gândirii europene*, în care ucenicul în istoria religiilor își propunea să evidențieze influența misteriiilor asupra filosofiei presocratice și a creștinismului. Fișele bibliografice și de lectură din acea perioadă, păstrate în două manuscrise aflate la Biblioteca Centrală Universitară din București, atestă preocuparea sa intensă pentru subiect și efortul constant de a acumula materialele necesare. La manuscrisele din patrimoniul IIR și BCU s-a adăugat recent însuși *planul preliminar și complet inedit* al lucrării, apărut pe situl unei case de licitații¹ – adaos esențial pentru reconstituirea cărții gândite în vara anului 1926.

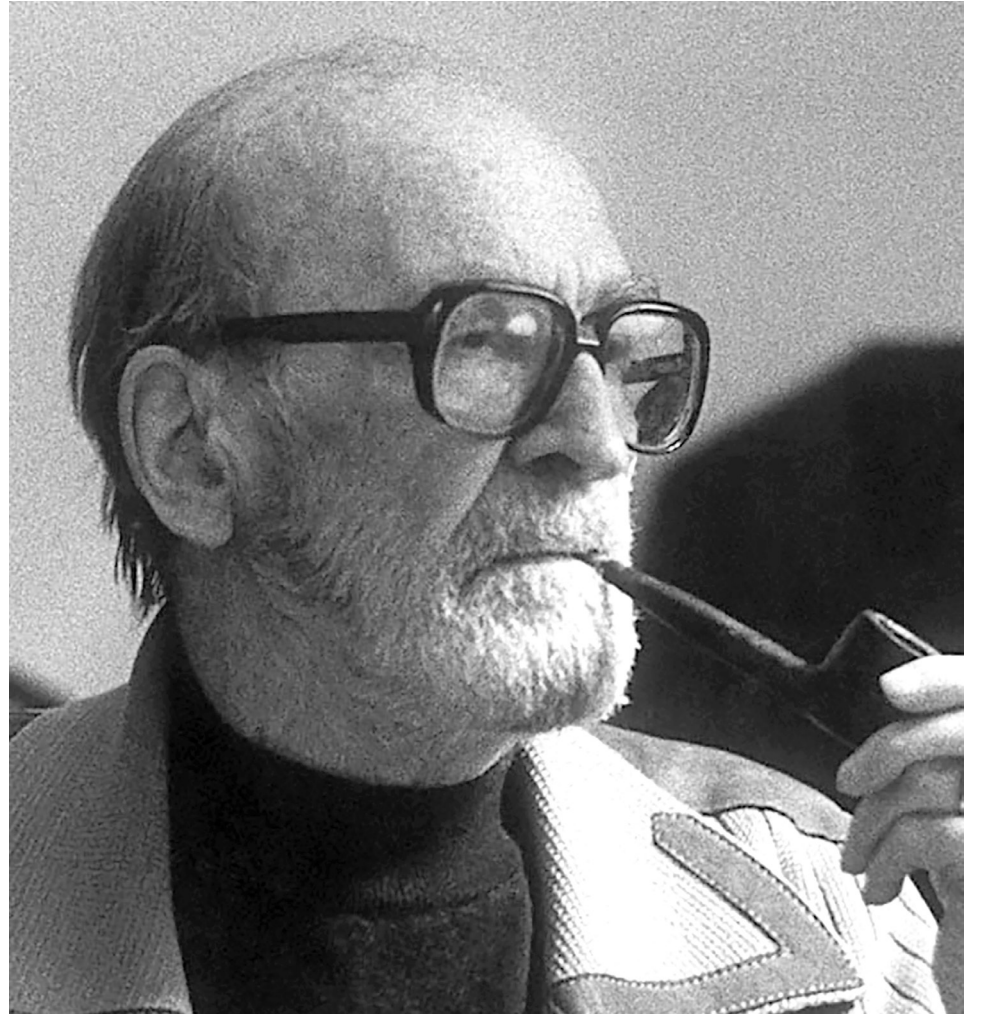
Geneza articolelor despre orfism

Hotărârea lui Eliade de a se dedica istoriei religiilor a stat de la bun început sub semnul misteriiilor – mai precis, al lucrării lui Raffaele Pettazoni, *I Misteri. Saggio di una teoria storico-religiosa* (1924). Impactul lecturii poate fi cuantificat mai ales prin cele patru însemnări directe din *Jurnal*, care datează din 1949, 1959, 1960 și 1964. La scurt timp după revelație, avea să descopere lucrările lui Vittorio Macchioro (citind integral mai întâi *Zagreus*) și să redacteze articolul „Misterele orifice la

Pompei”, publicat în mai 1926 în revista *Orizontul*². Menționat și trimis de Eliade istoricului italian odată cu prima sa scrisoare, el ne permite să datăm începutul corespondenței lor în mai-iunie 1926, și nu în luna ianuarie, așa cum a fost greșit identificat de M. Handoca. Răspunsul lui Macchioro ne ajută chiar să restrângem intervalul temporal între 27 mai și 4 iunie.

Eliade îi cerea istoricului italian să-i trimită volumele sale, de care avea nevoie pentru a publica un studiu în revista *Orpheus* (ceea ce nu s-a mai întâmplat). În a doua scrisoare păstrată, datată la rândul ei eronat (mai 1926, în condițiile în care nu putea fi scrisă decât după 4 iunie 1926), Eliade își anunța intenția de a publica o serie despre orfism în *Adevărul literar și artistic*: „Vă transmit acum ceea ce îmi doresc să fac pentru a vă populariza opera în România. Într-un săptămânal important și foarte citit din București – *Adevărul literar* – la care colaborează cei mai reprezentativi scriitori și gânditori români, o să public patru articole consecutive despre cercetările dumneavoastră. Primul, *Dionysos-Zagreus*, va fi o prezentare a religiei dionisiace și a mitului lui Zagreus. Al doilea, *Orfismul*, va cuprinde istoria și analiza acestei ample mișcări mistice. Al treilea, *Orfismul și Heraclit*, va discuta concluziile dumneavoastră, iar ultimul, *Orfismul și originile creștinismului*, va fi o popularizare a cercetărilor dumneavoastră asupra acestui subiect și a îndoielilor domnului Boulanger³. În total, Eliade avea să redacteze 6 articole: „Misterele și inițierea orientală” (*ALA*, 18 iulie 1926), „Dionysos-Zagreus” (*ALA*, 1 august), „Misterele orifice” (*ALA*, 15 august), „Orfeu și inițierea orfică” (*ALA*, 26 septembrie), „Misticismul orfic al lui Heraclit” (*ALA*, 23 ianuarie 1927) și „Dionysos-Christ” (*Orizontul*, 3 februarie).

Seria încă incipientă a fost receptată cu simpatie de Macchioro, care a remarcat natura ei organică și i-a sugerat lui Eliade să reunească articolele „în un volumetto de tipo popolare” – „un mic volum de tip popular”⁴. Ideea a prins rapid rădăcini în mintea discipolului, care a început chiar să viseze la o lucrare mai amplă: „M-am gândit eu însumi dacă ar trebui sau nu să public [din nou] aceste opt articole, cu rectificările necesare, într-o broșură de popularizare. Însă în țara mea aceste subiecte nu sunt foarte cunoscute și aș vrea să scriu un volum de dimensiunile lui *Zagreus*, pentru că ar trebui să explic multe lucruri”⁵. În toamna anului 1926, Eliade estima că volumul nu ar putea fi gata înainte de primăvara lui 1927: „[...] redactarea este dificilă. Este prima lucrare de acest fel publicată în limba română. Dacă va avea cititori, aceștia vor fi o mulțime de intelectuali, școlari, amatori. Trebuie să fiu foarte precaut. Cartea mea ar putea fi considerată prea erudită sau prea superficială. Risc să fiu acuzat de pedanterie sau de diletantism. Din acest motiv, trebuie să scriu cu foarte mare grijă. Ceea ce și fac”⁶. Scrisoarea ne dezvăluie, totodată, că redactarea cărții era deja demarcată în acel moment.



Un proiect abandonat și urmele sale în manuscrise

În „Dionysos-Zagreus”, al doilea articol al seriei, Eliade făcea cunoscut publicului proiectul despre misteriiile antice, fără a-i oferi însă un titlu. Acesta din urmă avea să apară abia în „Misticismul orfic al lui Heraclit”, publicat în ianuarie 1927, dar menționat, în corespondență, ca fiind deja redactat la sfârșitul lunii iulie: „În lucrarea noastră [...] vom consacra un volum întreg începuturilor și dezvoltării filosofiei grecești. Vom arăta acolo cum trebuie înțeleasă influența orientală și vom încerca să reconstituim și să explicăm spiritul primordial manifestat de civilizația elenică și, îndeosebi, spiritul filosofiei elenice”⁷. Într-un manuscris al articolului, aflat la BCU (ms 1877), am descoperit că titlul inițial fusese, de fapt, „Originele și dezvoltarea gândirii europene” (f. 1v).

Convins că ar putea să termine lucrarea în câteva luni, Eliade îl informează pe Macchioro că bibliografia sa numără în jur de 40 de lucrări despre religiile misterice⁸. Ms 1870 de la BCU, *Material și rezumate pentru „Misterele grec-orientale”* conține, la f. 44, o „bibliografie metodică asupra misterelelor grecești”, alcătuită din titluri esențiale și din lucrări auxiliare asupra subiectului: în total 26 din prima categorie (cu o a 27-a însemnare, realizată cu creionul, privind câteva articole din Röscher-Lexicon) și încă 23 „ajutătoare”, însumând, astfel, 50 de studii moderne, care ar putea fi, parțial, cele specificate în scrisoarea către Macchioro, trimisă în toamna lui 1926. O filă similară a fost publicată de M. Handoca⁹ și a apărut recent pe situl aceleiași case de licitații. Cum lista de titluri cuprinde volumul

Prolegomeni alla storia dell'età apostolica de Adolfo Omodeo, pe care Eliade nu îl primise încă pe 25 noiembrie 1926¹⁰, putem conchide că a fost redactată la sfârșitul anului sau la începutul lui 1927. Alte patru pagini de bibliografie asupra misteriiilor se află într-o colecție privată, cuprinzând numeroase titluri care se regăsesc și în ms 1868 pe care îl voi discuta mai jos. O parte din colecție a fost deja editată împreună cu Eugen Ciurțin în articolele din seria *MEUM – Mircea Eliade's Unpublished Manuscripts from Private Collections*, în revista *Transilvania*¹¹.

Ms 1870 conține, de asemenea, mai multe notițe bibliografice și note de lectură din volume și articole ca *I Misteri* de R. Pettazoni, *Religione dionisiaca* de C. Lanzani, *Il valore del occultismo nella cultura contemporanea* de J. Evola, *Cultes, mythes et religions* de S. Reinach, *Laminette orfiche* de D. Comparetti, *Les Mystères de Mithra și After Life in Roman Paganism* de F. Cumont, *Orpheus* de O. Kern, *L'Hellénisme et l'apôtre Paul* de C. Tournier, *Zagreus și Orfismo e Paolinismo* de V. Macchioro, *The Mystery-Religions and Christianity* de S. Angus, *Le Religioni misteriosofiche del mondo antico* de N. Turchi. Conform catalogului BCU, filele au fost păstrate inițial într-o mapă verde, pe cotorul căreia M. Eliade scrisese *Materiale pentru istoria religiilor. 1927-1933*. Totodată, pe cutia de carton în care se află manuscrisul în prezent, personalul BCU a trecut, între paranteze drepte, cu semnul întrebării, anii 1925-1933. Însemnările prezintă o importanță capitală, întrucât alcătuiesc aproape cu certitudine materialul strâns în vederea redactării lucrării despre misterii.

Nu doar ms 1870 ne este de folos pentru a retrasa evoluția interesului lui Eliade pentru acest proiect, ci și ms 1868, *Bibliografie pentru „Religiile misterice”*. Începută în 1925. Plicul de mici dimensiuni conține 77 de file cu referințe bibliografice, care reprezintă varianta extinsă a ms 1870 și atestă faptul că Eliade a continuat, chiar și după entuziasmul inițial, să se gândească la elaborarea opusului. Un argument în plus al comunicării dintre cele două manuscrise este prezența, în ms 1870, a câtorva file identice ca format, tip de conținut, duct și cerneală cu fișele din ms 1868.

Firește, manuscrisul cu adevărat revelator în privința intențiilor lui Eliade de a-și elabora lucrarea este *planul preliminar* apărut de curând într-o licitație publică. Acesta este redactat față-verso cu cerneală neagră în două variante, prin intermediul cărora putem privi pentru prima dată înăuntrul cărții sale potențiale – introducerea (20 p.) trebuia să discute originile religioase ale misterior și inițierile din societățile primitive, fiind urmată de șapte capitole, concluzii și o anexă privind „mitriacismul”. Primul capitol, intitulat în ambele variante „Misterele orientale” (60 p.), ar fi prezentat cultul osirian din Egipt, particularitățile zeului Tammuz și figura semizeului frigian Attis, încercând totodată să examineze „teoriile moderne asupra originii mister.(elor) orient.(ale)” și „teoria dezvoltărilor paralele”. În nuce, Eliade scrisese deja despre aceste aspecte, precum și despre originea religioasă a misterior în primul articol al seriei din *ALA*, „Misterele și inițierea orientală”, puternic inspirat de lucrarea lui J.G. Frazer, *The Golden Bough*.

Teoriile moderne din plan priveau atât natura magică a riturilor legate de renașterea vegetației care au stat la baza cultelor lui Tammuz, Osiris, Adonis și Attis (aspect discutat de Frazer), cât și interesul personal al inițiatului, care se mântuia prin contopire cu zeul în cadrul ceremoniilor secrete (interpretare vehiculată de Macchioro, pe care autorul o pomenește la finalul articolului amintit). „Teoria dezvoltărilor paralele” face, în schimb, trimitere la volumul *I Misteri*, în care Pettazzoni susținea că asemănările numeroase dintre misteriele antice nu s-ar fi datorat raporturilor de influență, ci existenței unor cauze similare. În recenzia din *Revista universitară*, Eliade ținu-se să sublinieze această teorie: „Ipoteza pe care o dă Pettazzoni misterelor nu e pe de-a-ntregul originală, însă e definitiv pusă la punct. O observație mai atentă a riturilor misterice convinge că între toate misterele antice există mari asemănări, atât ca concepții cât și ca formă. Lucrul acesta nu se datorește însă – după afirmarea lui Pettazzoni – unor influențe reciproce a misterelor, ci faptului că toate sunt produsele acelorași cauze exercitate asupra unor materiale identice (sufletele omenestii)”¹².

Capitolele II („Misterele tracice”, 30 p.) și III („Evoluția misterelor elenice”/„Reforma misterelor grecești”, 20 p.) prezentau misterele tracice, originile cultului lui Dionysos și influențele sale asupra Greciei, respectiv dezvoltarea riturilor elenice de la Eleusis și Delphi, evidențiind reminiscențele și diferențierile. Articolul „Dionysos-Zagreus” se opri-se succint tocmai asupra subiectelor menționate. Așa cum vom observa și

mai departe, planul gândit de Eliade urmărește îndeaproape cronologia și evoluția organică a micilor studii apărute în presă. Capitolul IV, „Orfismul” (40 p.) era dedicat istoriei, dogmelor și răspândirii misterior orifice. Despre originile, „gloria și decadența” acestui fenomen religios, Eliade scrisese, de asemenea, în articolul „Misterele orifice” din *ALA*. În „Orfeu și inițierea orfică”, sintetizase apoi psihologia riturilor, anume faptul dovedit de Macchioro, în *Zagreus* și *Orfismo și Paolinismo*, că inițiatul ajungea să se identifice cu zeul, să sufere patimile și învierea lui Dionysos, starea lui hipnotică asemănându-se extazului. Intitulat *Psihologia misterelor/ Concepția subiectivă a inițierilor*, capitolul V pornea de la aceleași idei, după cum relevă descrierile din cele două variante: „Critica concepțiilor actuale asupra mist.(erelor). Inițierea era o experiență subiectivă prin care se provoca în conștiință noi stări sufletești: contopirea cu zeul. Dovezi arheologice. Vila din Pompei”; „Refuzarea concepțiilor anterioare. Comparație cu doctrinele oculte contemporane”. Prima dintre ele se rezumă la dovezile arheologice ale Vilei Item, examinate de Macchioro, pe când a doua introduce o referință la capitolul dedicat de savantul italian religiilor amerindiene „ghost dance” în a doua ediție *Zagreus*, despre care Eliade scrisese deja în presă.

Ultimele două capitole, VI și VII, sunt intitulate „Orfismul și filosofia greacă” (90 p.), respectiv „Orfismul și originile creștinismului” (60 p.). Corespondența cu articolele „Misticismul orfic al lui Heraclit” și „Dionysos-Christ” este vădită. În cel dintâi, Eliade evidențiasse influența misterior asupra lui Empedocle, Parmenide, Heraclit, Xenofan și Platon, pe când în cel de-al doilea discutase cristologia Sfântului Pavel și înrăurirea orfismului asupra concepțiilor sale. Descrierile din cele două file sunt lămuritoare în privința înruderii ultimului capitol cu textul anterior: „Experiența orfică a S^{cului} Pavel. Examinarea sincretismului religios din epocă. Cercetarea epistolelor; în special Epistola către Romani (V-VIII)”; „Experiența orfică a S^{cului} Pavel”. Asupra *Epistolei către Romani* se opri-se, succint, în „Dionysos-Christ”. De o importanță deosebită sunt mai ales concluziile, unde apare menționat explicit punctul de vedere istorico-religios din care era abordat subiectul

și este folosită (ocurență unică) sintagma „evoluția gândirii europene”: „Problema misterelor din punct de vedere istoric-religios; psihologic; și al evoluției gândirii europene. Esența misticismului. Încheiere”.

Așa cum se poate lesne observa, capitolele urmăresc întocmai cronologia articolelor despre misterii publicate de Eliade, așa cum reieșea parțial în octombrie 1926: „Desigur, voi dezvolta enorm articolele actuale din *Adevărul*. Le voi completa cu capitole noi (de pildă despre Mithra) și îmi voi defini concepția personală, care este, de altfel, profund influențată de lucrările dumneavoastră”¹³. Secțiunile beneficiază, într-adevăr, de o cantitate mult mai mare de text. Dacă manuscrisele articolelor păstrate la BCU nu depășesc 10 pagini, cel mai scurt capitol din plan însumează dublul acestui număr. În total, volumul ar fi avut 400 de pagini, însă nu este clar dacă Eliade avea în minte manuscrisul sau forma tipărită. În cazul mapei *Ce am să scriu (Bibliografie potențială)*, filele conțin numărul estimat de pagini al articolelor aflate în manuscris. Este legitim să bănuim că Eliade a fost consecvent metodei sale de evaluare cantitativă preliminară. Indiferent însă de natura paginilor, numărul lor nu corespunde dimensiunilor unei broșuri și depășește considerabil suma totală a articolelor publicate (cu tot cu eventuale rectificări). Cel mai probabil, avem de-a face cu un stadiu preliminar al lucrării, aflat între un „volumetto de tipo populare” și o sinteză științifică amplu documentată. În privința datării, se conturează două ipoteze: 1. planul a fost redactat între 4 august și mijlocul lunii, când Eliade a depus, conform corespondenței, manuscrisul „Misticismul orfic al lui Heraclit” la redacția *ALA* (la scurt timp după 26 septembrie 1926 susținea că îl lăsase la sediu în urmă cu 6 săptămâni); în articol anunța că un volum întreg al lucrării va fi dedicat doar influenței orfismului asupra filosofiei presocratice și originilor creștinismului, pe când în manuscris el le consacra doar două capitole de 90 și 60 p.; 2. cele două variante au fost redactate după august 1926, când Eliade s-ar fi putut răzgândi și reveni la formula unui singur volum.

Așa cum s-a putut observa din corespondență, Eliade era frământat în toamna lui 1926 (și în lunile anterioare, neîndoielnic) de miza lucrării sale, factor determinant în alegerea formei în care avea să o

redacteze. Era, într-adevăr, așa cum îi scria lui Macchioro, prima operă de acest fel prezentată publicului românesc, riscând să fie considerată fie prea superficială, fie prea erudită. Din acest motiv, cel mai probabil, planul conturează aproape didactic evoluția misterior orientale și grecești, începând de la cultul osirian din Egipt până la influențele orfismului asupra creștinismului paulinic. Simplitatea lui ar fi putut fi, în cele din urmă, justificată de publicul-țintă: „aceștia vor fi o mulțime de intelectuali, școlari, amatori”.

Teritoriul bibliografiei potențiale a lui Eliade a fost, până astăzi, prea puțin explorat. *Originile gândirii europene* reprezintă, pe această hartă nesigură, o piatră de hotar, fiind una dintre primele lucrări substanțiale de istorie a religiilor gândite de autor, alături de *Introducerea în istoria religiilor* despre care îi scria lui Pettazzoni, și unul dintre subiectele care l-au urmărit constant în perioada sa de intensă formare intelectuală. Un studiu științific va lămurii încă și mai mult configurația opusului, arhiva risipită a lui Eliade putându-ne rezerva, încă, numeroase surprize. Dacă redactarea a fost într-adevăr începută la sfârșitul lui 1926, undeva, în lăzile de campanie ale arhivei sale bucureștene, trebuie să se fi aflat sau să se afle capitole substanțiale din această carte.

1. <https://historic.ro/mircea-eliade-planul-lucrării-asupra-misterelor-greco-ori.html>.
2. M. Eliade, „Misterele orifice la Pompei”, *Oriзонtul*, nr. 22, 27 mai 1926, p. 258.
3. M. Eliade, *Europa, Asia, America...*, vol. II, cuvânt înainte și îngrijirea ediției de M. Handoca, Humanitas, București, 2004, p. 113 (trad.aut.).
4. Mircea Eliade și corespondenții săi, vol. 3, ediție îngrijită, note și indici de M. Handoca, Academia Română, Fundația Națională pentru știință și artă, Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu”, București, 2003, p. 87.
5. M. Eliade, *Europa, Asia, America*, ed.cit., p. 133.
6. *Ibid.*, p. 128. Am putut data scrisoarea cu ajutorul corespondenței trimise de Macchioro – ea a fost scrisă după 16 octombrie 1926 (când Macchioro se oferă să scrie prefața lucrării), și nu în luna iulie, așa cum a fost identificată de Handoca.
7. M. Eliade, „Misticismul orfic al lui Heraclit”, p. 5.
8. *Id.*, *Europa, Asia, America*, ed.cit., p. 128.
9. *Id.*, *Scrieri de tinerețe*, vol. II, *Misterele și inițierea orientală*, ed. M. Handoca, pp. 315-316.
10. *Id.*, *Europa, Asia, America*, ed.cit., p. 140.
11. E. Ciurtin, A. Apostu, „Mircea Eliade’s Unpublished Manuscripts from Private Collections: Notebooks I & II (Calcutta, 1929-1931). Critical edition”, nr. 1, 2023, pp. 1-22; „Mircea Eliade’s Unpublished Manuscripts from Private Collections II. Notebooks I & II (Calcutta, 1929-1931). Concordances A-E”, nr. 2, 2023, pp. 1-14; „Mircea Eliade’s Unpublished Manuscripts from Private Collections III. Notebooks I & II (Calcutta, 1929-1931). Commentary”, nr. 3, 2023, pp. 1-16.
12. M. Eliade, „Raffaele Pettazzoni: I Misteri”, *Revista universitară*, an I, nr. 2, februarie 1926, p. 68.
13. *Id.*, *Europa, Asia, America*, p. 136. Planul descris în octombrie 1926 este mai ambițios decât cel apărut în licitație, care nu are capitole noi și în care secțiunea despre Mithra este doar un apendice.

